

Надія Белкіна

ПРОБЛЕМИ МОРАЛЬНОГО ВИХОВАННЯ У ПЕДАГОГІЧНІЙ СПАДЩИНІ М. ДЕМКОВА

Глибокий інтерес до проблем виховання у ХІХ столітті був викликаний загостренням соціальних суперечностей, політичним пожвавленням у країні, зростанням національної самосвідомості, в зв'язку з цим виникла необхідність пошуку шляхів ефективного впливу на свідомість людей. Особлива увага вчених різних суспільно-педагогічних напрямів була спрямована до проблем морального виховання. Адже саме воно, на думку прогресивних педагогів, було найсуттєвішим елементом у формуванні особистості. Пріоритет морального виховання вони пояснювали тим, що від моральної свідомості людини залежить не тільки дотримання норм і правил поведінки, але й втілення знань і переконань людини в дії, вчинки. Як і більшість педагогів, Михайло Демков проблеми морального виховання вважав найважливішими у формуванні особистості. «Питання морального виховання я вважаю центральним і найбільш важливим», – наголошував педагог [2, 539].

Проблемам морального виховання М. Демков присвятив чотири розділи «Курсу педагогіки» (тоді як решті по одному), окрему статтю «Про моральне виховання» [2], не один раз звертався до проблем морального виховання в інших публікаціях: «Про самостійні заняття учнів», «Інтерес викладання», «Педагогічні правила і закони», «Шкільні дисциплінарні правила і їх відношення до життя» та інших.

Моральне виховання наголошував М. Демков набагато ширше і глибше, ніж навчальний предмет, воно повинно пронизувати весь навчально-виховний процес, усе життя людини. Моральне виховання має тісний зв'язок і вплив, як вважав вчений, на фізичне, естетичне, розумове. Він зазначав, що набуті знання без морального виховання можуть не тільки не принести користі, а й бути шкідливими: «Знання, навіть дійсно цінні, і розум, безумовно розвинений, – це сили, які дивлячись по тому, як і на що будуть спрямовані, можуть бути дуже корисними, даремними і навіть шкідливими. Тільки тоді вони одержують повний зміст і ціну, коли ними керує благородне серце, сильна воля, твердий характер, розумні принципи і високі ідеали» [1, 152].

Вчений так визначив мету морального виховання: «Кінцева мета морального виховання – вдосконалення людини в усіх відношеннях, ви-

роблення сильної волі і міцного характеру, облагородження її вчинків і почуттів» [1, 166].

Серед моральних якостей, які необхідно виховати у людини Демков виділив такі: сила волі, почуття любові як основа всіх добрих почуттів, почуття честі і людської гідності, ввічливості як прояву найкращих моральних якостей особистості та інші. До проблеми виховання сили волі у людини М. Демков підходив з філософського погляду. Він розкрив і розширив погляди на виховання волі в людини таких вчених як Б. Спіноза, Д. Юм, І. Кант, А. Шопенгауер, Г. Гегель. М. Демков стверджував, що воля підлягає вихованню. Сила волі, за словами вченого, формується в боротьбі з труднощами, тому з раннього дитинства потрібно не усувати труднощі, а допомагати дитині їх переборювати.

Велике значення у формуванні сили волі, за словами М. Демкова, має приклад батьків, вихователів, наставників. Вчений наголошував, що ніякими умовляннями, словами не можна досягти у моральному вихованні того, чого можна досягти особистим прикладом. Тому слова вихователя ніколи не повинні розходитися з його вчинками, в іншому разі вихователь не тільки не сформує позитивні якості особистості, а й часом завдасть шкоди вихованню.

Волю, на думку М. Демкова, необхідно зміцнювати шляхом закріплення позитивних звичок, тим самим формуючи необхідні моральні якості особистості. Виховання позитивних звичок і приклад вихователя набувають у публікаціях М. Демкова форми законів. З вихованням сили волі тісно пов'язано почуття морального обов'язку, суть якого, на переконання М. Демкова, полягає в тому, що людина повинна виконувати все необхідне не з примусу, а з усвідомлення гострої потреби. Вчений стверджував, що в житті найчастіше доводиться виконувати не те, що подобається, а те що необхідно, тому насамперед слід виховувати усвідомлення цього факту [4].

Серед почуттів М. Демков перше місце відводить почуттю любові як джерелу всього доброго, що є в людині. Посилаючись на вчення І. Песталоцці, М. Демков стверджував, що почуття любові зароджується в сім'ї і першою вихователю, людиною, від якої дитина переймається любов'ю, є мати. Якщо в силу певних обставин

людина в ранньому дитинстві була позбавлена материнської любові, то в майбутньому ніякими засобами виховання не можна буде надолужити втраченого в розвитку почуттів.

Одна із заповідей М. Демкова вчителю: «Люби не тільки тоді, коли діти слухняні, чепурні, старанні, а навіть тоді, коли вони неслухняні, неохайні, ліниві і сварливі» [3, 178]. Вчений відзначав, що вчитель повинен любити не тільки дітей, а також істину і добро, і пробуджувати ці почуття у дітей.

Педагог пропонував вчителю взяти за правило виховання у дітей позитивних якостей: мужності, доброти, милосердя, симпатії, честі, людської гідності, здатності співчувати, співпереживати. Він засуджував тих педагогів, які в своїй діяльності використовували страх як засіб виховання, адже люди, виховані страхом, здатні на погані вчинки і навіть на злочини: «...страх пригнічує всі духовні сили вихованця; там, де панує у вихованні страх – обов'язково знайдуть собі місце брехня, лицемірство, обдурювання, з'явиться ряд аморальних вчинків» [1, 199].

Таким чином, розвитку почуттів М. Демков надавав першочергового значення: «Розвиток почуттів робить юнака морально чутливим і чуйним, здатним до всього доброго і величного» [1, 166].

Серед почуттів, важливих для формування людини, громадянина, педагог виділяв почуття честі і людської гідності. Він критикував тогочасну школу за те, що вона не тільки не виховувала вище названі почуття, а всіляко пригноблювала учнів. Пригнічуючи людську гідність можна досягти лише негативних результатів у вихованні: «Пригнічуючи і зневажаючи на кожному кроці учнів, широко практикуючи покарання, приниження і присоромлення, вдаючись навіть до тілесних покарань, які ще за словами Квінтіліана «підлі і властиві рабам», стара школа досягла сумних результатів у цьому напрямі, і необхідні століття, щоб зневажена людська гідність одержала своє повне виправдання і належне місце в шкільному житті» [5, 86].

Важливим чинником у вихованні честі й людської гідності є справедливість. Любов вище справедливості, за словами М. Демкова, але не можна від усіх вчителів вимагати любові. У питанні ставлення педагогів до учнів простежується суперечність у поглядах М. Демкова: з одного боку побажання вчителям, вихователям любити дітей, істину, добро, з іншого, на думку вченого, не можна вимагати від усіх вчителів любові, а необхідно вимагати лише справедливості. Справедливість обов'язково повинна визначати стиль відносин вчителів і учнів, справедливість у шкільному житті – це обов'язок вчителів, школи. Без справедливості, вважав М. Демков, «...школа перетвориться у в'язницю, місце насильства і сва-

волі» [5, 88].

Проблема справедливого ставлення педагогів до учнів постійно перебувала в полі зору вченого. Піддавши це питання глибокому аналізу, М. Демков поставив до вчителя високі вимоги морального характеру.

Вивчивши літературні джерела з проблем морального виховання, М. Демков прийшов до висновку, що питання виховання честі, людської гідності, мужності, правдивості не досить вивчені і потребують дослідження. М. Демков намагався привернути увагу вчених, педагогів, вчителів, вихователів до розв'язання проблем морального виховання, наголошуючи на їх актуальності. Якби вчителі, вихователі, батьки, всі, кому доручено справу виховання маленьких громадян, як зазначав учений, думали «...про користь спільної справи, про віддане служіння суспільству і державі», то прийшли б до висновку, що соціально-економічний, культурний розвиток держави прямо залежить від рівня сформованості у громадян почуття честі і людської гідності [1, 227]. «Якщо кожний окремих індивід матиме за честь виправдати покладене на нього доручення, довір'я, а свою гідність поставить у виконання морального обов'язку, якщо все негідне, нечесне як аморальне є огидним його душі, то і в суспільстві високо стоять моральні інтереси, і всяка громадська і державна справа виконується з честю, по всій правді і справедливості», – стверджував М. Демков [1, 227].

Поряд з іншими М. Демков наголошував на необхідності виховання у дітей мужності, подолання страху. Цьому, на його думку, сприяють фізичні вправи, ігри на свіжому повітрі, екскурсії, прогулянки, доручення. При виконанні різних доручень, завдань важливо, щоб діти навчилися приймати власні рішення, якщо, навіть, ці рішення будуть помилковими. Тільки в діяльності, вважав М. Демков, проявляються різноманітні риси характеру дітей і тільки в діяльності можна сформулювати позитивні й побороти негативні риси особистості. «Хто зрозумів основну властивість дитинства – бажання діяльності і зумів знайти засоби для її задоволення, той багато в чому розв'язав важке завдання виховання», – наголошував учений [1, 229].

Значної ваги М. Демков надавав вихованню в учнів ввічливості, вмінню поводити себе в суспільстві, громадських місцях. Зовнішні вияви ввічливості повинні підтверджуватися внутрішніми моральними переконаннями. Школу, яка турбується тільки про зовнішні вияви ввічливості, а не надає значення вихованню моральних якостей, вчений називав «несерйозною».

Із аналізу праць М. Демкова, присвячених моральному вихованню, випливає необхідність збалансованої роботи школи і сім'ї. Якщо мора-

льним вихованням буде займатися вулиця, то результати такого виховання, на думку вченого, будуть «плачевні».

Як один із аспектів морального виховання М. Демков розглядав релігійне. На відміну від Руссо, Бенеке, Жан-Поль Ріхтера, які вважали, що ознайомлення з релігією слід починати з 12-14 років, М. Демков наголошував на потребі релігійного виховання з раннього дитинства. За словами вченого, «...релігія по природі своїй не наука, не теорія про Бога, а вираження сердечного ставлення людини до Бога», тому віра в Бога необхідна дитині з самого малечку для виховання кращих якостей особистості [1, 212]. Першим вихователем релігійності в дитини повинна стати сім'я, молитва матері, церква. Уроки закону Божого, за словами М. Демкова, не повинні бути одним із загальноосвітніх предметів, на яких учням проповідують певні догми, це повинні бути задушевні бесіди церковного служителя з дітьми, з окремою дитиною про її душевні переживання, проблеми, намагання.

Виховання моральних якостей М. Демков розглядав у певній послідовності. Він виділив основні періоди впливу на процес формування людини: дитинство – виховання в сім'ї, підлітковий вік, юність – виховання в школі. За цей час дитина повинна бути настільки підготовлена, щоб могла самовиховуватися протягом всього свого життя. З розвитком дитини ускладнюються завдання морального виховання. Основи морального виховання, на думку М. Демкова, починають формуватися в ранньому дитинстві в сім'ї. «В ранньому дитинстві повинні закладатися основи характеру, виховуватися міцна воля, яка підкоряється моральному обов'язку, розвиватися любов до Бога і ближнього, виховуватися любов до праці», – зазначав учений [2, 547]. Якщо ці якості не розвинулися в ранньому дитинстві, то в шкільній атмосфері їх буде розвинути дуже важко, або й зовсім неможливо. М. Демков наголошував на обов'язковому моральному вихованні в стінах школи. Важливо, що в той час, коли всі проблеми виховання покладалися на сім'ю, М. Демков гостро ставив питання про посилення виховної ролі школи. Школа, за словами вченого, повинна готувати до життя. В житті, як відомо, потрібно вміти виконувати не тільки цікаве, а й необхідне. Цього повинна навчити школа і для цього існують накази та заборони. Педагог стверджував, що наказів і заборон повинно бути якнайменше, потрібно організувати навчання так, щоб необхідність виконання певних вимог випливала із самого життя школи. Накази і заборони повинні бути лаконічними, чіткими, зрозумілими, виконання їх необхідно обов'язково перевіряти. «Давайте поменше наказів і заборон, але коли віддасте, то слідкуйте за їх виконанням!» –

наголошував М. Демков [1, 219].

Педагогам у спілкуванні з учнями частіше потрібно використовувати нагадування, попередження, поради, прохання, настанови. Необхідність нагадування, як відзначав учений, викликається не стільки властивістю поганої пам'яті, скільки слабкою волею. Нагадуванням не варто зловживати, а необхідно організувати навчання так, щоб учні із захопленням і цікавістю виконували свої обов'язки. Нагадування більше пов'язано з подіями в минулому, тоді як попередження стосуються майбутнього. Попередження мають на меті вберегти вихованця від небезпеки та страху. У хорошого педагога частіше звучать слова «не бійся», ніж «стережись». Не залишив поза увагою М. Демков і пораду, що має промовлятися спокійним, лагідним тоном і сказана повинна бути так, щоб учень міг сам приймати рішення: виконувати йому пораду чи ні, маючи свободу вибору діяльності, вчинку. М. Демков віддавав перевагу пораді перед вимогою, проте і порадами не потрібно зловживати, щоб вони не втратили свого значення і не набридли.

Найважливішим у вихованні позитивних рис характеру є приклад вчителя, який є для учнів авторитетом. У поведінці такого педагога вихованці вбачають зразок для наслідування, ідеал, до якого хотіли б прагнути. Сучасна йому школа, за словами М. Демкова, далека від ідеальної, в якій не буде нагород і покарань, а навчання і виховання будуватимуться на почуттях обов'язку і любові. На думку вченого, нагородами і покараннями потрібно користуватися досить рідко, а якщо й використовувати, то перевагу надавати нагородам. Серед покарань виділяються природні, які є результатом самого вчинку і штучні, які вчитель визначає сам. Перевагу мають природні, оскільки покарання випливає із самого вчинку. Якщо ж доводиться користуватися штучними, то необхідно співвідносити покарання із вчинком, з мотивами вчинку, з'ясувавши, що стало причиною негативного вчинку, і лише потім виносити справедливе покарання.

Навчання і виховання в школі необхідно організувати так, щоб правильна поведінка, вчинки вихованців випливали із загальношкільного устрою, вважав М. Демков. Весь шкільний спосіб життя має сприяти формуванню позитивних якостей учнів. Цьому, на думку вченого, допоможуть шкільні традиції та авторитет педагога.

Основні положення теорії морального виховання, обґрунтовані М. Демковим, не втратили своєї актуальності й сьогодні, особливо виховання честі, людської гідності, обов'язку.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Демков М.І. Курс педагогіки для учительських інститутів, вищих женських курсів и

-
- педагогических классов женских гимназий. – Ч. II. Теория и практика воспитания. – М., 1915. – 366 с.
  2. Демков М.И. О нравственном воспитании. // Педагогический сборник. – 1894. – № 6. – С. 539–564.
  3. Демков М.И. Педагогические правила и законы // Педагогический сборник. – 1899 – № 9. – С. 167–183.
  4. Демков М.И. Педагогика, её современное положение и предстоящие задачи. // Журнал Министерства народного просвещения. – 1910. – № 11. – С. 80–102.
  5. Демков М.И. Школьные дисциплинарные правила и их отношение к жизни // Педагогический сборник. – 1913. – № 1. – С. 69–88.